

Rat i međuetnički odnosi u Mostaru

BOGDAN DRAŽETA

Odeljenje za etnologiju i antropologiju

Institut za etnologiju i antropologiju

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Ratna dešavanja u periodu od 1992. do 1994. godine na području Mostara imala su presudan značaj na oblikovanje međuetničkih odnosa na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka. Hrvati, Bošnjaci i Srbi se danas u tom gradu odnose drugačije jedni prema drugima u zavisnosti od domena u kojem ostvaruju međuetničku komunikaciju i interakciju – ekonomskih praksi, političkog delovanja, društvenog života, kulturne saradnje. Postojanje simboličke granice u okviru urbanog prostora (nekadašnje ratne linije fronta), koja deli Mostar na dva političko-ideološka i etnička prostora, hrvatski i bošnjački, uslovlila je i preoblikovanje međuetničkih, tj. međuljudskih odnosa na porodičnom, komšijskom i ličnom nivou. U radu će biti analiziran uvid u trenutno stanje po svim ovim pitanjima do kojeg se došlo na osnovu dugotrajnih terenskih istraživanja koja se u periodu od 2017. godine naovamo aktivno i povremeno sprovode na području Grada Mostara i njegove bliže i šire okoline u Bosni i Hercegovini. Percepcije, ponašanja i stavovi Mostaraca po pitanju međuetničkih odnosa oblikovani su zahvaljujući živom sećanju na ratna dešavanja tokom devedesetih godina prošlog stoleća, što znači da se narativi proizvedeni i oblikovani tokom vojnih sukoba prenose i na naredne generacije. S druge strane, međuetnička saradnja ostvaruje se na drugim poljima, zbog čega se ne može tvrditi da u Mostaru ne postoje odnosi između demografski većinskih naroda Hrvata i Bošnjaka, kao i manjinskog srpskog naroda, već da se oni dešavaju na jednom nivou, dok na drugom to nije slučaj.

KLJUČNE REČI: *međuetnički odnosi, Hrvati, Bošnjaci, Srbi, Mostar*

/

Ljudi se, nakon ratova, suočavaju sa velikim brojem problema, uključujući lične traume zbog doživljenih tragedija, te stoga menjaju celokupan dotadašnji način života. Stoga, vreme počinju da mere na period pre i posle rata, tako da se njihov identitet, odnosi sa drugim zajednicama i sve ono što spada u njihove percepcije, stavove i ponašanja tih relacija oblikuje posleratnom društvenom stvarnošću. Uticaj ratova na međuetničke odnose u svetu, regionu, odnosno zemljama bivše socijalističke Jugoslavije nije nepoznata tema u stručnoj javnosti i nauci. Dakle, rat u kontekstu relacija među pripadnicima različitih nacija na lokalnom nivou, u okviru pojedinih gradova, naselja ili regija, u velikoj meri jeste istražen i analiziran. U tom smislu, studije o Mostaru iz ugla politikologije (Novak, 2024; Forde, 2019; Bose, 2002), sociologije (Carabelli, 2014, 2018), urbanog planiranja i arhitekture (Gunzburger Makaš, 2021; Djurasović, 2016, 2019), etnologije i antropologije (Hromadžić, 2015, 2017; Palmberger, 2016, 2018, 2019; Hayden, Šiljeg and Marić, 2024; Dražeta, 2021, 2024), imaju za cilj razumevanje gradskog života na više nivoa, nakon ratova devedesetih godina prošlog veka, a samim tim i to kako se različite etničke zajednice u gradu odnose jedne prema drugima.

U Bosni i Hercegovini nijedan narod nije imao apsolutnu etničku većinu tokom postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Tražeći povoljno rešenje za izlazak iz krize postepenog "odumiranja države" (Jović, 2003), politički vrh 1990. godine raspisuje prve višestranačke izbore, naspram dotadašnje jednopartijske vladavine Saveza komunista Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini tri stranke koje su predstavljale tri konstitutivna naroda odnele su većinu glasova. To su Stranka demokratske akcije koja je zastupala Bošnjake (osnovana u maju 1990), Srpska demokratska stranka koja je zastupala Srbe (osnovana u julu 1990) i Hrvatska demokratska zajednica BiH (osnovana u avgustu 1990). Sve tri stranke odnele su pobjedu, uspostavivši političku vlast zasnovanu na etničkom principu. Ostale ostanke koje su nastupale, bile su uglavnom bivše socijalističke organizacije koje su nakon ovih izbora otišle u opoziciju, kao i stranke nastale raskolom unutar etničkih blokova. Tri etničke stranke pokazaće se ne samo kao aktivni akteri tokom rata 1992 — 1995. godine, već i pobjednici prvih izbora održanih nakon završetka sukoba (Kapidžić, 2015: 37—38). Razvojni tok političkih događaja u Bosni i Hercegovini bio je gotovo isti u Mostaru gde su tri etničke stranke takođe odnele pobjedu na prvim višestranačkim izborima, što je bio uvod u događaje koji su usledili, među kojima se izdvaja referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine, podržan od

strane političkih predstavnika bošnjačkog i hrvatskog naroda, ali ne i srpskog. Novonastala politička kriza nakon održanog referenduma kulminirala je na području cele Bosne i Hercegovine početkom oružanih sukoba 1992. koji su okončani 1995. godine potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma (Hejden, 2003: 107—163).

U Mostaru su se u periodu od 1992. do 1994. godine desila dva ratna sukoba. Prvi je izbio između Jugoslovenske narodne armije i Hrvatskog vijeća obrane i Hrvatskih obrambenih snaga trajao je četiri meseca tokom 1992., dok se drugi sukob dogodio u periodu od 1993. do 1994. godine između Hrvatskog vijeća obrane i Armije Republike Bosne i Hercegovine. Nakon tih dešavanja koja su sa sobom nosila različite oblike tragedija i premeštanja stanovništva ustalila su se dva grada i dve administracije – Zapadni Mostar i Istočni Mostar. Oni su postojali sve do 2004. godine kada je međunarodna zajednica izdejstvovala ujedinjenje grada, bez obzira što sa tim činom nisu bile saglasne sve strane, odnosno uprave oba tadašnja Mostara (Bollens, 2007: 167—200). Danas je Mostar nakon više od dve decenije jedinstven grad u formalno-pravnom i administrativnom smislu, iako u institucionalnom to jeste slučaj samo u određenoj meri, budući da paralelno egzistiraju dve autobuske i vatrogasne stanice, dve bolnice, “dve škole po jednim krovom” (Hromadžić, 2017), odnosno Sveučilište i Univerzitet, dva kulturna centra, dva pozorišta – Hrvatsko narodno kazalište i Narodno pozorište. Bez obzira na taj paralelizam, mnoge od ovih institucija međusobno saraduju, kao što i Gradska uprava sa svim svojim službama funkcioniše bez većih smetnji. Međutim, u ovom radu ću prikazati kako “obični ljudi”, pripadnici hrvatskog, bošnjačkog srpskog naroda, funkcionišu između sebe i jedni u odnosu na druge.

Ratna dešavanja u periodu od 1992. do 1994. godine na području Mostara imala su presudan značaj na oblikovanje međuetničkih odnosa na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka. Ipak, Hrvati, Bošnjaci i Srbi se odnose drugačije jedni prema drugima u zavisnosti od domena u kojem ostvaruju međuetničku komunikaciju i interakciju – ekonomskih praksi, političkog delovanja, društvenog života, kulturne saradnje. Nakon završetka rata i tokom prvih godina postojanja dva grada postojala je fizička granica koja nije sprečavala kretanje stanovništva, mada je umnogome uticala na ljude i njihove relacije. Fizička granica je polako počela da jenjava još pre uspostavljanja jedinstvenog urbanog područja, tako da ju je zamenila simbolička granica. Iako fizički nepostojeća, granica je “stvarna” u pogledu funkcionisanja grada, organizacije

rada i života, kao i političko-ideoloških i kulturnih podela. Postojanje simboličke granice u okviru urbanog prostora (nekadašnje ratne linije fronta), koja deli Mostar na dva političko-ideološka i etnička prostora, hrvatski i bošnjački, uslovlila je i preoblikovanje međuljudskih odnosa na porodičnom, komšijskom i ličnom nivou. U radu će biti analiziran uvid u stanje po svim ovim pitanjima do kojeg se došlo na osnovu dugotrajnih terenskih etnoloških i antropoloških istraživanja koja sam u periodu od 2017. godine naovamo aktivno i povremeno sprovodio na području Grada Mostara i njegove bliže i šire okoline u Bosni i Hercegovini. Etnološko-antropološka istraživanja odlikuju se terenskim istraživanjem različitih zajednica u određenom vremenu i prostoru, tako da se gotovo uvek odnose na ono što ljudi misle i rade u vezi sa određenim fenomenima tokom samog procesa proučavanja. Koristeći metode opservacije, posmatranja sa učestvovanjem, neformalnih razgovora, dubinskih intervjua iz pomoć upitnika i beleženja važnih aktivnosti i događaja u terenski dnevnik, uspeo sam da dođem do različitih narativa o tome kako etničke zajednice u Mostaru sarađuju, odnosno oprečnih stavova u kojima se pripadnici tih zajednica razmimoilaze. Neformalne i formalne razgovore vodio sam sa preko 200 ispitanika, od čega 78 hrvatske, 69 bošnjačke i 42 srpske nacionalnosti, dok više od 10 kazivača nije želelo da se identifikuje ni sa jednom od prethodno tri navedene etničke zajednice. Od preko 200 sagovornika, njih 55 je pristalo na formalne, dubinske intervjue obavljene pomoću upitnika, i to 17 Hrvata, 15 Bošnjaka, 15 Srba i 8 “ostalih”. U tom smislu, identiteti Mostaraca ne mogu da se tumače ni kao “fiksirani” a ni “fluidni”, već “viskozni”, što znači da ljudi različitih etničkih, verskih i drugih karakteristika mogu zadržati svoje kulturne osobenosti bez obzira na međusobnu saradnju. Na primeru identitetâ zajednica u Bosni i Hercegovini i njihovih međusobnih odnosa koristi se teorijski koncept “viskoznosti” da ilustruje svojstvo onih tečnosti koje se sporo menjaju i protiču znatno sporije u odnosu na fluide, tečnosti podložne stalnim promenama (Hayden i Katić, 2023: 121—130).

/ Međuetnički odnosi u Mostaru

U Opštini Mostar je 1991. godine živelo 126.000 stanovnika, od čega 44.000 Muslimana, 43.000 Hrvata, 24.000 Srba i 15.000 Jugoslovena. Opština Mostar preimenovana je u Grad Mostar u posleratnom dobu. U okviru predratne

opštine nalazio se grad Mostar sa 76.000 ljudi, odnosno 26.000 Muslimana, 22.000 Hrvata, 14.500 Srba i 13.500 Jugoslovena (Bollens, 2007: 170—171). U Gradu Mostaru, bivšoj Opštini Mostar, 2013. godine živelo je 106.000 ljudi, od čega 51.000 Hrvata, 47.000 Bošnjaka, 4.500 Srba i 3.500 “ostalih”. U samom naselju Mostar, bivšem gradu Mostaru, živi nešto više od 60.000 ljudi, među kojima je 29.500 Hrvata, 25.500 Bošnjaka, 3.000 ostalih i 2.000 Srba (Dražeta, 2021: 118—119). Navedeni podaci pokazuju da je broj Srba osetno smanjen, dok je broj Bošnjaka i Hrvata umnogome povećan, što je direktna posledica ratnih dešavanja na području grada.

Hrvati se u određenoj meri drugačije odnose prema Srbima nego prema Bošnjacima u Mostaru, budući da je njihov stav o neformalnoj i simboličkoj podeli grada uglavnom zasnovan na uočavanju religijskih (džamije, zvuci ezana/molitve) i arhitektonskih (uske ulice i zbijene kuće) razlika u istočnom delu grada gde bošnjačka etnička zajednica pretežno živi. U tom smislu, mnogi moji ispitanici isticali su da protiv Srba u Mostaru “nemaju ništa”, već protiv Bošnjaka čiji je deo grada “drugačiji”, “prljaviji”, “zapušteniji” i u kome ljudi imaju “osjećaje” i “običaje” drugačije od njihovih. Neki od tih narativa ukazuju da Hrvati veruju u “civilizacijske razlike” između njih i Bošnjaka, što predstavlja jedan od uticaja hrvatske politike vođene krajem prošlog veka, kada je političko rukovodstvo iz Zagreba plasiralo ideju o “sukobu civilizacija”, pozivajući se na istoimeni naslov čuvene Hantingtonove studije (Huntington, 1996). Zbog toga se mnogi među njima ne osećaju “dobrodošlo” u drugom delu grada i misle da su Zapadni i Istočni Mostar trebali da nastave da postoje kao gradovi u formalno-pravnom smislu. Svi ispitanici sa kojima sam vodio intervjue mogu bezbedno da se kreću duž cele gradske teritorije, osim onih sagovornika koji su pripadnici navijačkih skupina, u ovom slučaju “Ultras” koji podržavaju Hrvatski športski klub “Zrinjski”. U tom smislu, ne postoji nijedan materijalni objekat, kontrolni punkt ili bilo koja fizička prepreka koja onemogućava protok ljudi, robe i usluga u gradu na Neretvi.

Dok se Hrvati iz drugih krajeva zapadne i severne Hercegovine, kao i delova centralne Bosne, osećaju “ugodno” u Mostaru i percipiraju gradski prostor jedinstvenim, a samim tim bošnjački narod kao stanovništvo s kojim se “može živjeti”, dotle mostarski Hrvati smatraju da je upravo doseljenička populacija “kriva” za loše međuetničke odnose, (re)produkovanje daljih podela grada, što je, prema njihovim mišljenju, proces započet još tokom ratnih dešavanja devedesetih godina prošlog veka. Tada su, prema rečima mojih kazivača,

počeli da se doseljavaju Hrvati iz Konjica, srednje Bosne i drugih delova Bosne i Hercegovine, čije su navike i stavovi bili "radikalniji" u odnosu na Hrvate iz Mostara, budući da su dolazili sa teritorija na kojima su se dešavali etnički zasnovani zločini i sl. Njihovo doseljavanje započeto je, međutim, još tokom socijalističkog perioda, a populacija iz zapadne Hercegovine činila je većinu u okviru te grupacije, smatra drugi deo kazivača. Neki ispitanici su istakli da je "ruralno" poreklo tih ljudi zapravo bilo presudno u tome da se oni "slabije naviknu" na gradsku sredinu. Pošto su, kako navode sagovornici, doseljeni Hrvati u Mostaru najpre "zaposeli" stanove, sledeći korak bio je "nametanje svoga načina života", u okviru kojeg se izdvaja "bacanje smeća kroz prozor", ali i širenje stavova o netrpeljivosti prema bošnjačkom narodu. Socio-političke prilike tokom ratnih dešavanja u Mostaru bile su usmerene ka instrumentalizaciji doseljeničke populacije od strane predratnog stanovništva, radi održavanja kontinuiteta socijalističkih, a potom novoupostavljenih struktura vlasti (Bjelaković i Strazzari, 1999: 92). U tom smislu, stavovi Hrvata Mostaraca o tome da im je "neko drugi" doneo netrpeljivost prema Bošnjacima Mostarcima "sa strane" jednostavno predstavlja jedan od mnogobrojnih sličnih narativa o tome kako i na koji način su "dodoši" navodno u svakom mestu podizali stepen međuetničke mržnje na jedan viši nivo. S druge strane, doseljenička populacija Hrvata takođe ne vidi "starosedelačku" grupu sunarodnika kao naročito "poduzetnu", već "lijenu" i "prepuštenu inerciji". U pitanju su, kako navode moji sagovornici, osobe koje su u stanju po ceo dan da sede u kafiću i komentarišu živote drugih ljudi, šireći neistine i laži o njima i pokušavajući da odgovornost za sopstvene neuspehe prebace na nekog drugog. Kao takvi, ne mogu biti pouzdani prijatelji ili poslovni partneri, smatraju intervjuisani Hrvati iz različitih delova Bosne i Hercegovine.

Osim što svoj etnički identitet tvrde da grade na osnovu porodične tradicije i odnosa prema rimokatoličkoj religiji kao obliku kulturne tradicije, odnosno narodne religije, Hrvati iz Mostara, bez obzira na geografsko i/ili regionalno poreklo, osećaju da pripadaju Mostaru kao gradu u celini. Iako u njihovim narativima projevava mišljenje prema kojem je trebalo da postoje "dva Mostara" nakon rata, mnogi danas misle da je njihov grad u značajno boljoj poziciji u odnosu na druge podeljene gradove u svetu, pre svega, Belfast i Nikoziju. U tom smislu, svi oni znaju gde se simbolička granica nalazi i nemaju neki poseban osećaj kada je prelaze osim kada to treba da obrazlože nekome "sa strane", a u ovom slučaju meni kao istraživaču. Putem obavljanja dubinskih

intervjua i boravka u gradu sve više sam primećivao i beležio to da ne postoje jedinstveni stavovi, percepcije i ponašanja u vezi sa međuetničkim odnosima. Događaji s kraja prošlog veka jesu sasvim sigurno najvažnija vremenska i svaka druga odrednica jer se sve deli na “prije” i “poslije” rata, ali značajan broj kojih sagovornika održava i dalje predratne društvene veze sa svojim prijateljima i poznanicima.

Na ekonomskom planu, podele gotovo i da ne postoje jer se promet robe i usluga odvija neometano i, za moje sagovornike, krajnje praktično. Ukoliko neko uoči katoličkog Božića nije kupio sve potrebne namirnice za obeležavanje praznika (“blagdana”) u zapadnom delu, uvek može otići u bilo koju prodavnicu u istočnom delu grada, kako Mostarci vole da kažu – “na onoj strani”. Pored toga, nedeljom je veliki broj pekara zatvoren u “hrvatskom” delu grada, zbog čega odlaze u “bošnjački” deo da kupuju svež hleb, kifle i peciva. Neki od vlasnika pekara su Albanci pa se time međuetnički odnosi ne postavljaju u istu ravan kao prema Bošnjacima. Noćni izlasci, dnevno ispijanje kafe u različitim lokalima, turističke posete Starog Grada i druge prakse kojih ispitanika predstavljaju takođe vid međuetničke interakcije i komunikacije koje ostvaruju sa Bošnjacima. Treba napomenuti da se među mlađim generacijama, rođenim uglavnom za vreme ili nakon ratova, međuetnički odnosi oblikuju na radnim mestima, pre svega u tzv. “zajedničkim organima”, tj. institucijama države Bosne i Hercegovine, Hercegovačko-neretvanske županije/kantona i Grada Mostara. Ljudi se zapošljavaju preko tzv. “nacionalnih kvota” i provode vreme zajedno na poslu, a moja opservacija utvrdila je da ni u jednom trenutku nije dolazilo do incidenata o kojima mediji senzacionalistički izveštavaju kao o nečemu što je uobičajeno i očekivano, stvarajući namerno atmosferu napetosti i tenzija.

Ono što zapravo kod ljudi pobuđuje želju za održavanjem odnosa *Mi*: *Oni* jeste drugačije uređen političko-ideološki prostor zapadnog, pretežno hrvatskog i istočnog, pretežno bošnjačkog dela grada. Simboli poput zastava, najviše nekadašnje zastave Republike Bosne i Hercegovine (“sa ljiljanima”), a zatim sadašnje zastave države Bosne i Hercegovine, table sa nazivima ulica plave boje i učestalost obnove verskih nasuprot sekularnim objektima (“džamahirija, džamije na svakom koraku, a zgrade se raspadaju”), predstavljaju identitetske markere koji utiču na odnos Hrvata prema Bošnjacima. U tom smislu, pripadnici hrvatske etničke zajednice u Mostaru ne razgovaraju o ovim temama sa Bošnjacima jer smatraju da se oko njih ne mogu složiti. Za njih je simbolička granica “čuvar” njihovog identiteta, zbog čega misle da njima niko ne treba

da osporava da ističu “svoje” simbole, jer oni jednostavno ne “provociraju” nikoga.

S druge strane, Bošnjaci u Mostaru prema Hrvatima takođe imaju sličan, moglo bi se reći “dvojak” odnos, dok prema Srbima ne iskazuju neke negativne stavove, smatrajući ih u određenoj meri “potrebnim gradom”, budući da su pre rata činili značajan udeo u urbanoj populaciji. Zapadni, “hrvatski” deo grada Bošnjaci posmatraju kao “više obnovljen” zbog toga što su politički predstavnici hrvatskog naroda uspeli da “pravilno usmjere” finansijska sredstva međunarodne zajednice namenjene za rekonstrukciju nakon rata. Bošnjaci su, za to vreme, ulagali za njih manje izdvojenih sredstava u pokretanje turističkih kapaciteta, kako bi se ekonomski stabilizovali u skoro potpuno devastiranom, istočnom delu grada. U tom smislu, moji kazivači smatraju da su ovo najvažniji razlozi zbog kojih je “bošnjački” deo grada manje obnovljen od “hrvatskog” dela grada, budući da je prvi bio u većoj meri oštećen nego drugi deo. Neki pripadnici bošnjačke etničke zajednice ističu kulturno-istorijski aspekt “svog” dela grada koji smatraju istorijskim jezgrom Mostara, za razliku od sadašnjeg “hrvatskog” dela u kojem su u prošlosti “bile livade” na kojima se “čuvala stoka”, aludirajući da je u pitanju teren koji nema dugoročnu gradsku tradiciju i kulturu.

Mnogi takođe osećaju “nelagodu” zbog toga što pojedini simboli vidljivo markiraju zapadni, “hrvatski” deo Mostara na političko-ideološkom planu, poput “ustaških” tabli sa nazivima ulica crvene boje i zastave Herceg-Bosne, ratnog i posleratnog hrvatskog entiteta u okviru Bosne i Hercegovine, tj. sadašnje zastave hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, uz podizanje visokog zvonika Franjevačkog samostana kakav ne postoji “nigdje u Hercegovini” i krsta (križa) na brdu Hum. Za mnoge intervjuisane Bošnjake je jedino prihvatljivo obeležje zvanična zastava države Bosne i Hercegovine, dok bivša zastava Republike Bosne i Hercegovine “sa ljiljanima” ne bi trebalo nikoga da “vređa”, jer predstavlja istorijsko nasleđe tih prostora. Zbog svega navedenog Bošnjaci najčešće ne započinju razgovore u vezi sa prostornim uređenjem grada sa svojim prijateljima i poznanicima hrvatske nacionalnosti, jer se oko toga ne mogu složiti. Iako bi se moglo reći da ovakvi stavovi i percepcije odobravaju podelu Mostara na Zapadni i Istočni Mostar, to nije čest slučaj zbog toga što je određeni deo bošnjačke populacije živeo pre rata u zapadnom delu grada, zbog čega celokupni grad smatraju “svojim” i ne misle da treba prihvatiti podelu u neformalnom smislu. Nijedan sagovornik, izuzev nekoliko onih koji su bliski navijačkim

skupinama koje podržavaju FK "Velež", pod nazivom "Red Army", nije rekao da ne može zbog određenih bezbednosnih razloga da boravi u zapadnom delu grada. Svi kazivači znaju gde se nekadašnja ratna linija a sadašnja simbolička granica prostire, tako da je jednim delom smatraju "čuvarom" njihovog identiteta a drugim delom nečim na šta ne treba obraćati posebnu pažnju.

Na ovaj način dolazimo i do razlike između dve bošnjačke grupacije u okviru Mostara – prve koja sebe smatra "starosedocima" i druge koju čine Bošnjaci iz istočne i dela severne Hercegovine, kao i drugih delova Bosne i Hercegovine. Bošnjaci Mostarci smatraju svoje sunarodnike doseljene za vreme rata "ekstremima", ljudima koji su u Mostar doneli "loše navike" kao što je "otimanje poslova Mostarcima" i "širenje netrpeljivosti". Međutim, odlazak gradske populacije pre ratnih dešavanja u inostranstvo i doseljavanje velikog broja ruralne populacije u Mostar koja je bila politički instrumentalizovana, najpre od strane kasne socijalističke, a potom i novouspostavljene ratne vlasti, doveo je zapravo do legitimizacije novih političkih elita (Bjelakovic i Strazzari, 1999: 92). Navedene postavke koje pominju i intervjuisani Bošnjaci odražavaju uobičajene narative kakvi postoje i u drugim urbanim sredinama. Te priče sa značenjem uglavnom govore o tome kako su "došljaci" sa sobom doneli "jače" međuetničke tenzije prema drugim etničkim zajednicama i kako je "starosedelačka" populacija "tolerantnija" i više "naviknuta" da živi sa kulturnim Drugima na istom mestu. Nasuprot tome, doseljenička populacija Bošnjaka svoje sunarodnike iz redova "starosedeoča" smatra "neostvarenim" i "dokonom" ljudima koji "vuku sve konce" kada je reč o zapošljavanju, pogotovo u javnim ustanovama, iako nemaju "sposobnosti" da rukovode prodavnicom, restoranom, a kamoli nekim većim preduzećem. Moji sagovornici smatraju da "pravi Mostarci" zapravo žive u Skandinaviji, tako da se često u šali može čuti da na tom delu evropskog kontinenta živi najviše navijača FK "Velež", kao i da je najveći problem iseljenih Mostaraca kako da objasne deci da su Mostarci kada im je, kako navodi ispitanik, "jedna Norveška dala više od Mostara".

Bez obzira na to što Bošnjaci iz Mostara potiču iz različitih delova Bosne i Hercegovine i što na političko-ideološkom i simboličkom planu uočavaju razlike u urbanom uređenju i posleratnoj obnovi dva dela grada, njihov etnički identitet odnosno međuetnički odnosi prema drugim zajednicama utemeljeni su na pripadnosti islamskoj religiji kao obliku specifične kulturne tradicije, odnosno narodne religije. Verski tabui tj. zabrane jedenja svinjetine i konzumiranja alkohola nisu ključne toliko za etničku identifikaciju, koliko za lokalnu

u kontekstu pripadnosti Mostaru. Tu postoje određeni narativi pojedinih sagovornika koji su zasnovani na odobravanju postojanja “dva Mostara”, ali oni takođe uključuju poređenje sa drugim urbanim sredinama sa sličnom situacijom. Tako se navodi da su npr. Sarajevo i Istočno Sarajevo kao dva grada “više podijeljeni” jer se između njih nalazi entitetska linija koja funkcioniše kao “državna granica” i stanovnici je mogu “više osjetiti”. Zbog toga Mostarci bošnjačke nacionalnosti nemaju istovetne percepcije, stavove i ponašanja u vezi sa međuetničkim odnosima, mada im je rat presudan događaj na koji se obično referišu kada pričaju o tome kakve su im relacije sa drugim zajednicama, ponajviše Hrvatima.

U tom smislu, moji ispitanici naglašavaju da društvene veze između Bošnjaka i Hrvata nisu zamrle već su obnovljene nakon rata, dok su ekonomski odnosi na visokom nivou. Kao što je u prethodnom delu poglavlja navedeno za Hrvate, isto važi i za Bošnjake – praktičnost u kontekstu ekonomskih veza ogleđa se u tome što Bošnjaci mogu kupiti sve što im je potrebno za proslavu Bajrama u “hrvatskom”, zapadnom delu grada (“na onoj strani”), onda kada su u “njihovom” istočnom delu grada radnje zatvorene. Noćni i dnevni izlasci po kaficima, restoranima, noćnim klubovima i velikim tržnim centrima, muzički i kulturni događaji, predstavljaju elemente koji utiču na međuetničku interakciju i komunikaciju između intervjuisanih Bošnjaka i njihovih sugrađana Hrvata. Iako postoje odvojeni kafići u oba dela grada, nije isključeno da neko sa jednog kraja grada dođe u drugi ukoliko je restoranska ili “pivska” ponuda “bolja”. Postoje i zajednički lokali i noćni klubovi koji se nalaze blizu simboličke granice, dok na događaje poput koncerata ili muzičkih festivala dolaze pripadnici svih etničkih zajednica. Odnosi između Hrvata i Bošnjaka se još više učvršćuju zahvaljujući radu u javnoj upravi, tj. gradskim, kantonalnim i državnim institucijama koji zapošljavaju ljude prema etničkoj pripadnosti. Ljudi su takođe povezani putem zdravstvenih ustanova, pre svega dvaju gradskih bolnica i nekoliko domova zdravlja u oba dela grada. Svi navedeni kontakti koji se uspostavljaju između Hrvata i Bošnjaka ne vode “međuetničkom druženju” u strogom smislu te reči, već građenju društvenih i poslovnih odnosa, dok se prijateljstva ne uspostavljaju lako ukoliko se tokom razgovora pokreću ratne teme, odnosno kultura sećanja na oružane sukobe, samim tim, identitetska i pravno-politička pitanja.

Srbi prema Hrvatima i Bošnjacima imaju različit odnos u vezi sa podelom grada, utoliko što nisu zaokupljeni podelom grada u onom smislu u kojem je

to slučaj sa dve većinske etničke zajednice. Srpska zajednica svesna je podele grada i tačno zna kuda se prostire simbolička granica, nekadašnja ratna linija fronta. Pripadnici te zajednice vide dva političko-ideološki uređena dela urbanog prostora i znaju da oni utiču, pre svega, na one narode koji se suprotstavljaju jedni drugima u političkom, javnom i medijskom diskursu. Zbog toga moji sagovornici srpske nacionalnosti misle da je njihova pozicija na kulturnom, društvenom, čak i političkom planu “integrativna” jer u sebi jednim delom sadrži potencijal da “potpuno ujedini” i “pomiri” Hrvate Mostarce i Bošnjake Mostarce. Kao što jedan ispitanik navodi, “Srbi su raspršeni kao so” duž čitavog gradskog područja, jer podjednako žive u zapadnom i istočnom delu Mostara. Kao takvi, nemaju nikakvih prepreka na simboličkom planu i mogu da budu značajan činioc poboljšanja međuetničkih odnosa. Iako imaju problema sa zapošljavanjem u javnoj upravi, Srbi su uspeli da se izbore za mesto u okviru privatnog sektora, a jedan deo njih vozi taksi jer smatraju da “svoj” grad poznaju veoma dobro pošto se podjednako dobro snalaze “na obje strane”.

Iako se može činiti da se odnose “neutralno” prema većinska dva naroda, Srbi katkad implicitno, “između redova”, podržavaju i (re)produkuju nešto što bi se moglo nazvati “prohrvatskim” i “probošnjačkim” narativom o Mostaru. To znači da na osnovu razlika koje uočavaju u tome kako je uređen jedan a kako drugi deo grada grade svoje odnose prema sugrađanima iz redova drugih etničkih zajednica. Tako npr. ispitanici koji naglašavaju da su u zapadnom delu grada prisutni “ustaški” i “sporni” nazivi ulica, kao i simboličko obeležavanje teritorije u vidu verskih simbola (krst na brdu Hum i zvonik Franjevačke crkve), smatraju da Srbi sa Bošnjacima trebaju sarađivati. Hrvati već imaju sva obeležja u svom delu Mostara i Bosne i Hercegovine uopšte, zbog čega su u okviru datih prostora nastojali da prikažu da su “napredniji” pred onima koji im, kako ističu neki kazivači, najviše “pomažu”, a to su Republika Hrvatska i dobar deo međunarodne zajednice (zemlje “zapadne hemisfere”). Ispitanici misle da bi ponašanje hrvatskih političkih predstavnika i kulturne elite za Srbe Mostarce trebalo da budu upozorenje i pravac kojim ne treba da se kreću, posebno to što sporne istorijske ličnosti imaju svoje ulice u zapadnom delu Mostara, a pod njihovom vlašću je veliki broj Srba izgubio život tokom dvadesetog veka. Bošnjaci su neko ko se trudi da “održati tu predratnu komponentu” grada, renovirajući stare zgrade u skladu sa tehnikom njihovog zidanja i širom ambijentalnom celinom. Zato se nekome “sa strane” može učiniti da je istočni, “bošnjački” deo grada “zapušten”, iako je reč o sporom procesu posleratne ob-

novce. S druge strane, mnoge srpske porodice koje žive u inostranstvu još uvek poseduju neke od tih građevina porušenih tokom rata, tako njihovo neobnavljanje nije krivica gradskih vlasti.

Kazivači kod kojih je prisutan "prohrvatski" narativ o gradu misle da su obnova Franjevačke crkve i različitih džamija nešto što "ulepšava grad" i oni uopšte ne nastoje da pomignu nazive ulica u zapadnom delu grada ni u jednom kontekstu. U pitanju su ulice Mile Budaka, Jure Francetića, Vokića i Lorkovića, itd. Interesantno je da simbolička granica u okviru grada prolazi Šantićevom ulicom, nazvanom po čuvenom srpskom pesniku, kao što su neke ulice u istočnom delu grada još uvek imenovane po Srbima, kao u doba socijalizma (Mladena Balorde, Drage Palavestre, Rade Bitange, Šotrića). Shvatajući da identitetsko markiranje prostora uključuje imenovanje ulica i (ponovnu) izgradnju verskih objekata u svakom podeljenom gradu, intervjuisani Srbi misle da treba da prestanu da se "svrstavaju na nečiju stranu". Kako su neformalni razgovori obavljani sa kazivačima u više navrata u drugačijem okruženju od onog koje zahteva sprovođenje formalnog intervjua sa upitnikom i snimačem glasa, tako je primećeno da se "prohrvatski" narativ "vešto sakrio" među nekima od njih. U tom smislu, zapadni deo grada u kojem Hrvati pretežno žive opisan je kao "bogatiji" i "modernistički uređen", nasuprot "zapuštenom" istočnom, "bošnjačkom" delu grada u kojem se nalazi "previše džamija". Razlog te "zapuštenosti" istočnog dela leži u tome što su Bošnjaci kao narod "lijeni" i poseduju "podanički mentalitet", za razliku od Hrvata koji su "radišni" i "ne čekaju nekoga da im nešto dâ", već su sami uspeli da uredi "svoj" deo grada. Sve to ukazuje da bi Srbi, zajedno sa Hrvatima, trebali da imaju pravo da "odluče o svojoj daljoj" sudbini u okviru Bosne i Hercegovine, jer se nalaze u sličnoj političkoj poziciji.

Kada je reč o zajednici tzv. "ostalih" u Mostaru čiji pripadnici ne žele da se identifikuju ni sa jednom od prethodno tri navedene etničke zajednice, svrstavajući sebe u "Bosance i Hercegovce", "Ostale", "Jevreje", kao i "Marsovcе", "Filozofе" ili "Zemljane BiH", njihove percepcije i stavovi u vezi sa međuetničkim odnosima u gradu na Neretvi uglavnom su negativni. Iako je, prema rečima moje jedine kazivačice Jevrejke, današnji broj njenih sunarodnika izuzetno mali (oko 30 pripadnika) i deset puta manji u odnosu na predratni period kada je ova zajednica brojala oko 300 ljudi, percepcije i stavovi ove ispitanice poklopili su se sa ljudima iz zajednice "ostalih", zbog čega nisu navedeni na nekom drugom mestu u radu. Neki od kazivača ("ostalih") potiču iz etnički mešovitim brakova kojih danas u Mostaru gotovo i da nema, dok je udeo

sklapanja brakova između različitih narodâ tokom socijalizma, prema njihovim rečima, činio nešto manje od jedne petine. Otpor prema etničkoj kategorizaciji kod ovih ispitanika izrazito je veliki, tako da se njihovo izjašnjavanje na popisu svodilo na šalu, zbog čega su korišćeni termini poput “Marsovaca”, “Filozofa” i “Zemljana BiH”. U tom smislu, broj Jugoslovena nije bio isključivo povezan sa ljudima iz etnički mešovitim brakova, budući da se putem navedene nadnacionalne kategorije izjašnjavao veliki broj Srba i dobar deo Muslimana. Za moje sagovornike “ostale” su odnosi između različitih etničkih zajednica zapravo “plod politike”, tj. delovanja vladajućih elita na nivou grada i država. Mostarci bi “lakše disali” da ih narativi koji se plasiraju “odozgo” ne opterećuju na svakodnevnom nivou kroz medije, obrazovanje i druge oblasti života. Posebno se naglašava simbolička granica kao nešto što grad deli “na pola” usred njegove teritorije, tačnije na dva potpuno drugačija političko-ideološka prostora, a nije isto što i granica koja na rubu Sarajeva njihovim građanima deluje “nebitno”. Iako postoji jedinstvena gradska uprava u kojoj Hrvati i Bošnjaci rade zajedno, u njoj nema mesta za “ostale”, dakle sve one koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici većinska dva naroda, kao što je slučaj i u drugim “duplim institucijama” u zapadnom odnosno istočnom delu grada. U tom smislu, otpor prema etničkom izjašnjavanju stvara i otpor prema bilo kakvom sagledavanju, s jedne strane potpuno funkcionalnih međuetničkih odnosa u oblasti ekonomije, društvenih veza, kulturne, turističke i bilo kakve druge saradnje, a sa druge strane drugačijih i “nepomirljivih” odnosa između nâroda po pitanju kulture sećanja na ratna događanja tokom devedesetih godina prošlog veka i drugačiju posleratnu sekularnu i versku obnovu i arhitekturu. Prema rečima kazivača, sukobi navijačkih skupina pogoršavaju bezbednost u gradu, mada su drugi intervjuisani Mostarci naglasili da tuče navijača i druga “podsjećanja postojanja granice” nisu više toliko zastupljeni kao tokom prve i druge decenije dvadeset prvog veka. S tim u vezi, etnički neopredeljeni kazivači navode da obraćanje pažnje na to ko je koje nacije jeste stvar kućnog odgoja, druženja sa ljudima iz škole ili sa posla, u smislu stepena do kojeg će pojedinac dozvoliti da mu ljudi iz porodice i bliskog okruženja stvaraju sliku o pripadnicima drugih etničkih zajednica. U tom smislu, ljudi koji se opiru etničkoj kategorizaciji sprovodili su određene kulturne aktivnosti (promociju knjiga, muzičke događaje, predavanja) u okviru Omladinskog kulturnog centra Abrašević, smeštenog na samoj simboličkoj granici između dva dela grada. Ljudi iz ovog kulturnog centra delovali su takođe u okviru radio stanice “AbrašRadio” kako bi svoje ideje preneli na šire društvo.

Kod gotovo svih ispitanika iz redova “ostalih” prisutne su donekle regionalna, hercegovačka i “nadetnička” (bosansko-hercegovačka) identifikacija, izjednačene sa geografskom oblašću i teritorijom države koju oni smatraju “svojom”. Među ovom grupacijom intervjuisanih Mostaraca češće je prisutna prisutna lokalna “mostarska” identifikacija. Ona se posmatra kao opozicija etničkoj identifikaciji, jer se tvrdnjama da su gradske sredine mesta susreta različitih kultura i tradicija zapravo odobrava postojanje isključivo urbanog i/ili nekog drugog (regionalnog i/ili državnog) identiteta koji nije etnički. Zbog toga se “ostali” sa čuđenjem odnose prema ljudima kojima je hrvatski, bošnjački ili srpski identitet još uvek bitan, kao i sama ratna linija podele, tj. simbolička granica u okviru Mostara. Jedan sagovornik u tom smislu čak govori da ljudi koji još uvek obraćaju pažnju na međuetničke odnose “ne mogu da pređu granicu jer imaju problem u glavi”. Tako zajednica “ostalih” u Mostaru smatra da izbegava rat kada govori o međuetničkim odnosima, iako ga više pominje od sagovornika hrvatske, bošnjačke ili srpske nacionalnosti.

/ Zaključak

Na osnovu svih obrazloženih i prikazanih međuetničkih odnosa, možemo najpre da zaključimo da je samo letimičan i kratak naučni pogled na te relacije dovoljan da pokaže kako i u kojoj meri su ovi odnosi složeni, višestruko uslovljeni i, kao takvi, veoma pogodni za naučna proučavanja svih vrsta. Dok sa jedne strane Hrvati sa Bošnjacima i Bošnjaci sa Hrvatima međusobno saraduju, oni jedni o drugima misle drugačije simbolički, prostorno i na nivou kulture sećanja na rat. Simbolička granica im je, u tom smislu, “čuvar” identiteta, ali isto tako podsetnik na ratna događanja koja svima čine vremensku i svaku drugu prekretnicu u životu. Generacije rođene u ratu ili nakon ratova takođe poznaju gde se granica u Mostaru nalazi i reprodukuju određeni niz stavova kao i pripadnici starijih generacija, što opet ne znači da ne postoji međuetnička interakcija i komunikacija u drugim domenima. Teorijski koncept “viskoznosti” koji Hejden i Katić uvode u društveno-humanističke nauke kako bi skrenuli pažnju na to da identiteti različitih zajednica mogu varirati a opet u sebi sadržati neke svoje odlike (Hayden i Katić, 2023: 121—130), može se primeniti i na odnose između tih grupacija. Samim tim, međuetnički odnosi stanovnika Mostara mogu se tumačiti istovremeno kao promenjivi u određe-

nim domenima njihove saradnje (ponašanja) i stabilni kada je reč o njihovim percepcijama i stavovima. Dakle, ekonomske prakse, društveni život i kulturna saradnja Mostarce uveliko spajaju, dok ih političko delovanje, kultura sećanja na rat i drugačija percepcija posleratne sekularne (nazivi ulica, zastave) i verske obnove (crkve, džamije) i arhitekture istovremeno razdvajaju. Drugim rečima, čak i ako po svojim nahođenjima i stremljenjima Hrvati Mostarci žele “Zapadni Mostar”, a Bošnjaci “Istočni Mostar” ili pak ceo grad, oni ni u jednom trenutku to ne sprovode na delu u onoj meri u kojoj politički, javni i medijski diskurs nalaže. Moglo bi se reći da gotovo sve stanovnike grada na Neretvi odlikuju dvojni međuetnički odnosi nakon rata. Dok se Srbi u odnose dvaju većinskih naroda uklapaju promenljivo i zavisno od sopstvenih viđenja mostarske društveno-političke situacije, stiče se utisak da je znatno teže zajednici “ostalih”. Deklarativno odbijajući da grade relacije prema drugim grupacijama u odnosu na prethodni rat, “ostali” zapravo stalnim negiranjem glavnih posledica rata daju jači prostor takvim narativima u okviru svojih percepcija. Njihov položaj sličan je u celoj Bosni i Hercegovini – oni koji ne žele da budu Bošnjaci, Srbi ili Hrvati izlaze iz okvira nečega što bi mogli nazvati “etničkom igrom”, istovremeno bivajući deo te iste igre zahvaljujući sopstvenim stavovima.

/ Literatura

Bjelakovic N., i Strazzari, F. 1999. The Sack of Mostar, 1992 — 1994: The Politico-Military Connection, *European Security*, 8 (2): 73—102.

Bollens, S. A. 2007. *Cities, Nationalism and Democratization*, London – New York: Routledge.

Bose, S. 2002. *Bosnia After Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*, New York – Oxford: Oxford University Press.

Carabelli, G. 2014. *Gdje si? Walking as a Reflective Practice*, u: Shortell, T. and Brown, E. (ur.). *Walking the City: Quotidian Mobility*

and Ethnographic Methods. Routledge. London: 191—207.

Carabelli, G. 2018. *The Divided City and the Grassroots. The (un)making of ethnic divisions in Mostar*, Singapore: Palgrave.

Djurasovic, A. 2016. *Ideology, Political Transitions and the City: The Case of Mostar, Bosnia and Herzegovina*, London – New York: Routledge.

Djurasovic, A. 2019. Divided cities as complex cities: transition and complexity in city of Mostar, *Space and Polity*, 23 (2): 125—139.

- Dražeta, B. 2021. *Etnička identifikacija i granice u Bosni i Hercegovini: primeri Mostara i Sarajeva*, Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Dosiје studio.
- Dražeta, B. 2024. Monuments in Mostar as markers of the symbolic border and post-war memorialization, *Geoadria*, 29 (2): 259—282.
- Forde, S. 2019. Socio-spatial agency and positive peace in Mostar, Bosnia and Herzegovina, *Space and Polity*, 23 (2): 154—167.
- Gunzburger Makaš, E. 2021. Heritage Reconstruction in Mostar: Minorities and Multiculturalism in Post-conflict Bosnia and Herzegovina, u: Bădescu, G., Baillie, B., i Mazzucchelli, F. (eds.). *Transforming Heritage in the Former Yugoslavia: Synchronous Pasts*. Palgrave Macmillan, Cham. London: 83—105.
- Hayden, R. M., i Katić M. 2023. Sedimentations of Time along the Sava and Una Rivers: Viscous Identities, Laminar Flows and Turbulence in Five Late-Ottoman Refugee Towns in Bosnia since 1863, *Slavonic & East European Review* 101 (1): 114—150.
- Hayden, R. M., Šiljeg A., i Marić I. 2024. Patterns of sedimentation and erosion of sacral architecture and secular memorials in Mostar, Banja Luka and Zenica, *Geoadria*, 29 (2): 161—180.
- Hejden, R. M. 2003. *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Beograd: Samizdat B92.
- Hromadžić, A. 2015. Dissatisfied Citizens: Ethnonational Governance, Teachers' Strike and Professional Solidarity in Mostar, Bosnia-Herzegovina, *European Politics and Society*, 16 (3): 429—446.
- Hromadžić, A. 2017. *Samo Bosne nema: mladi i stvaranje države u posleratnoj Bosni i Hercegovini*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Huntington, S. P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon and Schuster.
- Jović, D. 2003. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspón, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974 — 1990)*, Zagreb: Prometej.
- Kapidžić, D. 2015. Party System, u: Arnautović, S., Mujagić, N., Kapidžić, D., Osmić, A., i Huruz, E. (ur.). *Political Pluralism and Internal Party Democracy: National Study for Bosnia and Herzegovina*. Podgorica: Centre for Monitoring and Research: 35—56.
- Novak, N. 2024. *Povijest mikrogeopolitičkih podjela – Podijeljeni gradovi bivše Jugoslavije: Mostar, Vukovar i Kosovska Mitrovica*, Zagreb: Despot Infinitus.
- Palmberger, M. 2016. *How Generations Remember. Conflicting Histories and Shared Memories in Post-War Bosnia and Herzegovina*, London: Palgrave Macmillan.
- Palmberger, M. 2018. Nationalizing the Streetscape. The Case of Street Renaming in Mostar, Bosnia-Herzegovina, u: Rose-Redwood R., Alderman, D., i Azaryahu, M. (ur.). *The Political Life of Urban Streetscapes: Naming, Politics, and Place*. Ashgate. Farnham: 168—184.
- Palmberger, M. 2019. Why Alternative Memory and Place-making Practices in Divided Cities Matter, *Space and Polity*, 23 (2): 243—249.

BOGDAN DRAŽETA

War and interethnic relations in Mostar

The war events in the period from 1992 to 1994 in the area of Mostar had a decisive importance in the shaping of interethnic relations at the end of the twentieth and the beginning of the twenty-first century. Today, Croats, Bosniaks and Serbs treat each other differently in that city, depending on the domain in which they achieve inter-ethnic communication and interaction – economic practices, political action, social life, cultural cooperation. The existence of a symbolic border within the urban area (former war frontline), which divides Mostar into two political-ideological and ethnic areas, Croat and Bosniak, caused the reshaping of interethnic, i.e. interpersonal relations at the family, neighborhood and personal level. The paper will analyze an insight into the current situation on all these issues, which was reached on the basis of long-term fieldwork research that has been actively and periodically conducted in the area of the City of Mostar and its surroundings in Bosnia and Herzegovina since 2017. Perceptions, behaviors and attitudes of Mostarians regarding interethnic relations were shaped thanks to the vivid memory of the war events during the nineties of the last century, which means that the narratives produced and shaped during military conflicts are transmitted to the next generations. On the other hand, interethnic cooperation is realized in other fields, which is why it cannot be claimed that in Mostar there are no relations between the majority nations (Croats and Bosniaks), as well as the minority (Serb), but that they happen on one set of levels, while this is not the case on others.

Keywords: interethnic relations, Croats, Bosniaks, Serbs, Mostar